

УДК 930.1 (477)

Вдовиченко Є. В.

ДІЇ ЧОРНОМОРСЬКОГО ФЛОТУ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС КРИМСЬКОЇ ВІЙНИ 1853 – 1856 рр. (історіографія проблеми)

У статті проаналізовано історіографічні джерела, присвячені діям Чорноморського флоту напередодні та під час Кримської (Східної) війни 1853-1856 рр.

Ключові слова: *Кримська війна, історіографія, Чорноморський флот, історичний аналіз.*

Російський Чорноморський флот вважався до Кримської війни 1853- 1856 рр. одним з наймогутніших у тогочасному світі. На початок 1853 року флот складав: 14 лінкорів, 6 фрегатів, 4 корвети, 12 бригів, 32 транспортних судна, 7 пароплаво-фрегатів та 24 малих пароплави, мав вишколений екіпаж (1,45 тис. офіцерів та 33 тис. нижніх чинів), проте його дії і сьогодні залишають дослідникам та науковцям багато запитань. Більшість істориків вважають Чорноморський флот прикладом героїзму моряків у протиборстві з переважаючими силами противника, для інших його дії стали свідченням нерационального та бездарного використання бойового потенціалу [1].

Символом російського флотоводського мистецтва у Кримській війні традиційно вважалася Синопська битва, що відбулася 30 листопада 1853 року. У російській історіографії названа баталія наводилася у якості ілюстрації безумовної воєнної переваги Росії над Туреччиною. В той же час вона стала дисонансом із наступним затопленням російського флоту і свідченням технічного відставання імперії Миколи I від передових країн Заходу. В історію воєнного мистецтва Синопська битва увійшла як остання велика битва парусного флоту, що ознаменувала перехід до нового етапу технічного оснащення воєнно – морських сил. Вона прославила ім'я П. С. Нахімова (1802-1855 рр.), який не мав у послужному списку більше великих морських перемог [2].

В історичній літературі склалася думка, що вирішальним фактором успіху П. С. Нахімова стала раптовість. Російський воєнний історіограф, генерал – майор М. І. Богданович (1825-1882 рр.) одним із перших звернув увагу на безпідставність прагнень західної преси, вбачати у Синопській битві не міць Чорноморського флоту та талант моряків, а «віроломство росіян», що проявилось у зенацькому нападі на турецький флот. Назване твердження не відповідає дійсності, адже відомо, що Синопська битва стала одним з наслідків активізації турецьких військ, - захоплення ними російського форту Св. Миколи. Отже, початок бойових дій російського флоту потрібно вважати спровокованим Туреччиною. Відповідно до проаналізованих нами джерел Османській імперії було відомо про курсування російських кораблів біля Синопського порту. Турецький адмірал Осман – паша повідомляв союзників про ймовірну атаку росіян.

На підставі аналізу наукових досліджень М. І. Богдановича можливо спростувати ще одну тезу західної історіографії XIX – XX ст., щодо загальної технічної та організаційно-управлінської відсталості турецького флоту, як вирішального фактору його поразки під Синопом. Звичайно, російська ескадра на озброєнні якої знаходилося 716 гармат переважала вогневу міць турків, що володіли 476-ма гарматами. В той же час турецький флот підтримувала берегова батарея, яка потенційно переважала точністю пострілів корабельну артилерію. Отже, на наш погляд слід погодитися з М. І. Богдановичем, що проблема була у діях турецького командування, а не у потужності Османського флоту [3].

Інший видатний російський військовий історик М. Ф. Дубровін (1837-1904 рр.), також високо оцінював дії російського флоту під Синопом. Він зумів конкретизувати діяльність у 1852 -1853 рр. генералітету Чорноморського флоту: П. С. Нахімова, В. О. Корнілова та головнокомандуючого російських військ в Криму князя О. С. Меншикова (1787 – 1869 рр.) . Відомо, що між В. О. Корніловим та П. С. Нахімовим велося суперництво, яке підігрівалося особистою неприязню між ними. О. С. Меншиков симпатизуючи командувачу чорноморським флотом В. О. Корнілову (1804 – 1854 рр.) бажав, щоб саме йому дісталися лаври переможця. З початком воєнних дій В. О. Корнілов поспішав до місця дислокації російського флоту з метою очолити його. Саме це мотивувало П. С. Нахімова до оперативних дій. Отже, підсумовуючи М. Ф. Дубровіна можна зробити висновок, що стрімка атака російської ескадри була визначена не тільки воєнно – тактичними міркуваннями, але і інтригами генералітету [4].

Видатний радянський історик Є. В. Тарле (1875-1955 рр.) вважав, що загальною причиною невдач «непоганого» турецького флоту стала відсутність дієздатних адміралів. У битві при Синопі турецький адмірал Осман – паша розташував кораблі ескадри без урахування можливостей, ведення вогню береговими батареями. Відповідно турецький адмірал не зміг використати наявний військовий потенціал. [5].

Є. В. Тарле на підставі листування О. С. Меншикова з генералом О. Ф. Орловим (1787 – 1862 рр.) звертає увагу на загальну самовпевненість турецького командування у перемозі («що посадило війська на судна, яким належало зійти на борт російських кораблів по закінченню битви»). В той же час радянський історик узагальнюючи зібрані ним джерела щодо стану російського флоту стверджував: «Геній російського флотоводця і першокласний по своїй бойовій моралі та вишкочі склад екіпажів його ескадри впорався б з усіма перешкодами, навіть якщо б турецьке командування виявилось б більш дієздатним» [6]. Звернемо увагу, що концепція Є. В. Тарле не є послідовною у характеристиці турецької армії, він наводить приклади панічних настроїв Осман-паші напередодні битви. Загальний крах турецького флоту під Синопом, полон Осман-паші підтвердили низький рівень боєздатності турецького сил та їх керівництва [7].

Учасник Кримської війни, статський радник та історик П. В. Алабін (1824-1896 рр.) пояснював несприятливе, задалегідь програшне розташування

турецького флоту у Синопській битві не стільки прорахунками Осман – паші, скільки не ефективністю рекогносцирування другої турецько – єгипетської ескадри у Чорному морі. Їй ставилося у завдання знайти російську флотилію і здійснити відволікаючий маневр з метою запобігти напад російського флоту на судна Осман-паші, що потрапили у бурю та сховалися у Синопській бухті. Командування турецько-єгипетської ескадри не тільки не виконало свого завдання, а й доповіло вищому керівництву, що О. С. Меншиков не відважиться вивести російський Чорноморський флот у море. Отже, вважає П. В. Алабін, фактор раптовості став однією із визначальних умов перемоги росіян при Синопі [8].

Підполковник російської армії Е. С. Вітгенштейн (1824-1878 рр.), ветеран Кримської війни узагальнював наявні джерела про моральні та бойові якості османських військ (і турецької армії у цілому). На його думку причиною Синопського фіаско стала паніка, що охопила турків з самого початку битви. Майже всі офіцери при перших же пострілах втекли на берег. Після спалення ряду суден, для порятунку потоплюючих турецьких матросів шлюпки так і не були відправлені. По підрахункам Е. С. Вітгенштейна у результаті поразки вдалося врятуватися лише 120-150 матросам [9].

Видатний воєнний історик та теоретик О. М. Зайончковський (1862-1926 рр.) в особливу заслугу П. С. Нахімову ставить витримку. З його точки зору тривале крейсерування російського флоту призвело до абсолютного успіху Синопської битви [10].

У працях радянських дослідників М. Н. Дружиніна, С. Ф. Найди, Б. І. Зверєва, С. М. Сергєєва – Ценського події Синопської битви неодноразово реконструювалися [11].

На підставі джерел у нашій статті спробуємо порівняти дві перемоги Чорноморського флоту над турецькою ескадрою в 1829 (Наваринська битва) і 1853 рр. (Синопська битва). Радянський адмірал І. С. Ісаков (1894-1967 рр.) за Корніловською метафорою навів наступні порівняння. При Наварріно диспозиція турецького флоту представляла собою вигнуту лінію, що нагадувала мішок. Навпаки у Синопській битві османські кораблі розташувалися у лінію. Другу вогневу лінію турків складала шість берегових батарей, що приймали участь у бою аж до знищення. У Наварринській бухті турецька артилерія розміщувалась тільки при вході у неї. Вона не була пристосована для стрільби у глибину бухти, а тому більшу частину бою не діяла, до того ж турки боялися влучити у власні судна. Тому І. С. Ісаков оцінює Наварринський бій як чисто корабельний. А Синопська битва надала досвід придушення флотом берегової артилерії [12].

Дослідники та очевидці Синопської битви Є. В. Богданович, О. О. Ухтомський, І. А. Шестаков сходилися на думці про суперечливість відчуттів викликаних у П. С. Нахімова перемогою. Адмірал вважав, що Синоп став катализатором вступу у війну проти Росії, Англії та Франції, а з їхнім флотом російський поки суперечити не міг [13].

Якщо Синопська битва була символом слави російського флоту, то затоплення суден на севастопольському рейді – одна з найбільш похмурих

сторінок його історії. Незаперечна перевага над Османською імперією часто поєднувалася з таким же відставанням у технічній та організаційній сфері від провідних європейських держав.

Історик військово-морського флоту Головачов В. Ф. (1821-1904 рр.) дав докладний огляд сил чорноморського флоту у 1853-1854 рр. У севастопольській бухті базувалося 15 кораблів (чотири 120-ти гарматних - «Двенадцать Апостолов», «Париж», «Три Святителя», «Великий Князь Константин», і одинадцять 84-гарматних – «Три Иерарха», «Гавриил», «Солафиил», «Уриил», «Варна», «Иегудиил», «Ростислав», «Святослав», «Храбрый», «Чесма», «Императрица Мария»), 7 фрегатів («Месемврия», «Мидия», Кулевча», «Сизополь», «Коварна», «Флора», «Кагул»), 4 корвета, 12 бригів, 8 шхун, 9 тендерів, 2 яхти, 1 бомбард, 1 палубний бот, 5 бойових та 4 посиленних пароплави, 12 великих і 5 малих транспортів і 5 лоц-суден, не рахуючи до 90 річкових, мілководних і портових суден, що розміщувалися у інших чорноморських портах [14]. Наведений огляд свідчить, що до початку Кримської війни російський флот залишався переважно вітрильним. В той же час, твердження, що кріпосна миколаївська Росія не здатна була провести його модернізацію, також не відповідає фактам. Перші зразки парових суден, як бойових так і транспортних вже увійшли до складу Чорноморського флоту.

М. І. Богданович та М. Ф. Дубровін підкреслювали, що затоплення російського флоту було викликано не скільки технічною перевагою бойових одиниць флоту союзників, стільки його багаточисельністю. Обидва історики вказували на корніловський план прийняття жертвовного бою між російським та англо-французьким флотом у відкритому морі, що свідчить про високий воїнський дух російських моряків [15].

Воєнний теоретик полковник В. О. Мошнін (1864-1928 рр.) одним із перших у 1901 році висунув ідею про помилковість затоплення флоту у севастопольській бухті. Автор писав про безпрецедентність такого кроку: «Історія не знає іншого подібного прикладу божевільного, безглузлого знищення своїх власних засобів. Такому вчинку немає виправдання. Фаррагут в американську війну йшов з дерев'яними суднами проти панцирників і переміг; виходить і йому відповідно з вище званого вчинку наших моряків, треба було знищити свої дерев'яні судна» [16]. В. О. Мошнін іронізуючи над затопленням флоту, порівнював поведінку адміралів з кавалеристами озброєними шаблями. При зустрічі з супротивниками на озброєнні якого є списи, кавалеристи повинні були відмовитися від бою і заколоти своїх коней. Прихильником ідеї про помилковість наказу затопити кораблі став воєнний письменник Д. Ліхачов (1853-1908 рр.). «Сукупність викладених вище фактів, - резюмував він у своєму дослідженні, - привели нас до висновку, що загородження входу на севастопольський рейд затопленими суднами чорноморського флоту має у тактичному і стратегічному відношеннях, значення безумовно негативне. Те, що звичайно вважається прямим і вельми важливим результатом затоплення кораблів, - допомога, надана флотом сухопутній обороні людьми та гарматами великого калібру, могло бути зроблено і не вдаючись до крайнього заходу; у всіх інших відношеннях її вплив на хід оборони був скоріше шкідливим ніж

корисним». Ліхачов вважає – за умови збереження чорноморського флоту, він ставав постійною загрозою для ворога, відволікаючи його сили для забезпечення операційної бази і функціонування комунікацій. Відповідно, затоплення кораблів «позбавило чорноморський флот і цього другорядного впливу на хід оборони» [17].

У радянській історіографії одним із перших систему доказів на користь затоплення кораблів, як міри виправданої обставинами, представляв капітан 3-го рангу І. П. Зюзенков [18]. Є. В. Тарле вважав, що дискусія про затоплення флоту нівелює головну причину невдач російської армії при відкритті кримського театру бойових дій, а саме - малу чисельність російських моряків і сухопутних сил, що зосереджувалися у регіоні. Академік посилався на авторитет П. С. Нахімова, який вважав, що «кораблі треба було потопити». Проте як відомо контр – адмірал остаточно так і не виказав свого відношення ні до меншиківського, ні до корніловського проєктів [19].

Полеміка про необхідність затоплення суден відбулася і на сторінках західноєвропейської історичної літератури. Англійський дослідник А. У. Кінглек оцінював це рішення як єдино правильне. Французький воєнний історик Т. Блерзі категорично його засуджував. «Події, мабуть, довели безглуздість такої міри, як затоплення частини кораблів з ціллю перегородити ворогу доступ на рейд, - виносив свій вердикт останній з авторів, тому що, форти із трьома ярусами батарей, захищаючи вхід у бухту, з успіхом боролися ще шість тижнів потому на протязі дня проти всіх з'єднань флотів: французького, англійського та турецького. А якщо все це було дарма, то чи не було також не доречним, щоб не сказати більше, надати союзникам володіння над Чорним морем на весь час війни?» [20].

За твердженням видатного воєнного інженера Е. І. Тотлебена (1818-1884 рр.), наказ про затоплення кораблів був особистою драмою В. О. Корнілова. Дослідник відтворює у своїй праці «Описание обороны Севастополя» хронологію подій. В. О. Корнілов зібравши раду офіцерів флоту, приховав від неї наказ командувача про затоплення кораблів. Але рада відкинула пропозицію адмірала дати бій у відкритому морі біля мису Лукулла, вважаючи більш раціональним доводи капітана 1-го рангу А. А. Зоріна на користь затоплення кораблів. Тоді В. О. Корнілов розпустив раду і відправився до князя О. С. Меншикова, заявивши головнокомандувачу, що відмовляється виконати наказ і тільки після загрози відрадження до місця служби у Миколаїв і заміни віце – адміралом Станюковичем, Корнілов дає розпорядження затопити флот [21]. Деякі дослідники, наприклад, М. Ф. Дубровін і П. В. Алабін ставили під сумнів, можливість приховування, адміралом від ради наказу головнокомандувача [22].

Якщо позиція В. О. Корнілова на раді цілком зрозуміла та послідовна, то встановити позицію П. С. Нахімова складно. І. С. Ісаков твердив про рішуче його розмежування з В. О. Корніловим: «Нахімов без коливань виступив проти свого друга і бойового товариша» [23]. На підставі архівних матеріалів доктор історичних наук В. Д. Полікарпов (1918-2008 рр.) відновив весь хід засідання. Свідоцтва про послідовність позиції П. С. Нахімова не має. Адмірал взагалі

відмовчувався. На думку дослідника, він не бажав вступати у суперечку з Корніловим, дискредитуючи його, тим самим у очах молодших по званню офіцерів [24].

П. В. Алабін розбираючи аргументи за і проти затоплення флоту уточнює, що він і не був затоплений. З тих, що знаходилися на Чорному морі 17-ти лінійних кораблів, 7 вітрильних і 4 парових фрегатів, 10 пароплавів, 65 дрібних суден (корветів, бригів, катерів і т.д.) затопленню у севастопольській бухті підлягало тільки 7 суден. Проте навіть таку невелику кількість кораблів не встигли розвантажити, а зняли тільки малі гармати. На кожному судні зберігалися великі запаси артилерійських снарядів та провіанту, але у загальній метушні ніхто про них не згадував [25].

Офіцери та моряки після затоплення кораблів опинившись на березі вже не могли використовувати за призначенням навички морської служби. Моряки дивували навіть найгірших піхотинців повним не умінням воювати. Відповідно до джерел, російське командування не запропонувало для офіцерів та моряків ефективної методики навчання введенню бою на суші, а використовувало лише репресивну систему покарань. Наприклад, звинувачених у «проступках» моряків виставляли на бруствер під ворожі кулі. [26].

«Надзвичайно» своєрідне відношення до введення піхотного бою мали морські офіцери. Учасник Кримської війни, майбутній всесвітньо відомий письменник граф Л. М. Толстой (1828-1910 рр.), згадував про широке розповсюдження серед офіцерів чорноморців практики розіграшу у карти своєї черги йти на бастіони. Програвши, морський офіцер йшов на передову під кулі та ядра ворога, де не рідко гинув замість гравця переможця, що залишався у тилу [27].

Типовим явищем стала корупція. Наприклад, командир батареї повинен був дати хабар тиловикам за боєприпаси, що йому доставляли. Подібного явища не мала ні одна армія світу [28].

Отже, відповідно до проаналізованих історичних розвідок доводиться визнати, більшість істориків вважає, що загибель Чорноморського флоту спричинила поразку під Севастополем. Названа трагедія стала фактично єдиним прикладом у світовій історії взяття морським десантом могутньої укріпленої берегової бази на континентальній території ворога. Навіть найвищий рівень героїзму особистого складу флоту не зміг змінити хід подій [29]. Знищення Чорноморського вітрильного флоту змусило керівництво Російської імперії приступити до розробки програми відродження флоту на нових засадах з урахуванням технічних досягнень того часу.

Щодо перспектив подальшого розвитку дослідження, то предметом самостійного наукового аналізу може стати стратегія Чорноморського військово-морського флоту у першій половині XIX ст.

Література:

1. Денисов И. «Невыдуманная история Черноморского флота России. -[Электронный ресурс]: Режим доступа: <http://newzz.in.ua/history/1148843119-neslavnye-stranicy-chernomorskogo-flota.html/>.

2. Тарле Е. В. Нахимов (1801-1855) / Е. В. Тарле - М., Воениздат, 1948.
3. Богданович М. И. Восточная война 1853-1856 годов.- В 4-х томах. Издание второе, исправленное, дополненное / М. И. Богданович - С.-Петербург, Тип. М. Стасюлевича, 1877. – Т. 1. - С. 161-162.
4. Дубровин Н.Ф. История Крымской войны и оборон Севастополя / Н. Ф. Дубровин – СПб. – 1900. - Т. 1.- С. 4-20.
5. Тарле Е. В. Собрание починений в 12 томах / Е. В. Тарле - М. : Изд-во АН СССР, 1957.- Т.8. С. 358.
6. Там же. – Т.8. – С. 358.
7. Там же. – Т.8. – С. 361.
8. Алабин П. В. Четыре войны. Походные записки в 1849, 1853, 1854- 56, 1877-78 годах. Ч. 1-3. / П. В. Алабин - М., Типолит. т-ва И. Н. Кушнерев и КО, 1892.
9. Souvenirs etc correspondance du prince Emile de Sayn Wittgenstein Berlebourg etc. Paris, 1880. С.205-206.
10. Зайончковский А. М. Восточная война 1853-1856. / А. М. Зайончковский - СПб., «Полигон», 2002.- С. 305
11. Дружинин Н.М. Синопский бой. / Н. М. Дружинин - М.-Л. - 1944; Б. И. Зверев Синопская победа / Б. И. Зверев – Симферополь.-1954; он же. Синопское сражение. - М. - 1953; Р. Н. Мордвинов Синопский бой / Р. Н. Мордвинов - Л. -1953; Найда С.Ф. Синопская победа русского флота / С. Ф. Найда. - М. - 1949; Равинский О. Синопская победа // Флот в боях за родину. - М.-Л. - 1938; Сергеев - Ценский С.Н. Синопский бой / С. Н. Сергеев - Ценский . - М. -1944.
12. Исаков И. С. Адмирал Нахимов // И. С. Исаков Новый мир. 1952. №7. С. 205-238
13. Богданович Е. В. Синоп / Е. В. Богданович – СПб. – 1878.
14. Головачев В. Воспоминания по поводу 50-летнего юбилея Синопского сражения.// В. Головачев Морской сборник 1903. №12. С. 53-61.
15. Богданович М. И. Указ. соч. – Т. 3. – С. 40-43; Дубровин Н.Ф. Указ. соч. – Т. 1. – С. 313-314
16. Мошнин В. А. Оборона побережья / В. А. Мошнин – СПб. – 1901.
17. Лихачев Д. Очерк действий Черноморского флота в 1853 – 1854гг. // Военный сборник. 1902. №4.
18. Зюзенков И. П. Морской флот России в Крымской войне // / И. П. Зюзенков Труды Военно-политической академии. 1940. №3. С. 137-173.
19. Тарле Е. В. Указ. соч. – Т. 9. – С. 132
20. Blerzy H. Un mois devant Sebastopol. Revue des deux mondes, seconde periode. Т. 83. / Н. Blerzy 1869. Р. 410-411.
21. Тотлебен Э. И. Описание обороны г. Севастополя / Э. И. Тотлебен – СПб. – Тип. Н.Тиблена и КО. - 1863. – 845.
22. Алабин П. В. Указ. соч. – Ч. 3. – С. 30; Дубровин Н.Ф. Указ. соч. – Т. 2. – С. 129
23. Исаков И. С. Указ. соч. – № 7. – С. 205-238
24. Поликарпов В. Видающийся русский флотоводец // /В. Поликарпов Пропагандист и агитатор. – 1952. - №10. – С. 27
25. Алабин П. В. Указ. соч. – Ч. 3. – С. 159
26. Энгельс Ф. Кампания в Крыму – / Ф. Энгельс. - Государственное издательство политической литературы. – М.: - 1957. Т. 10 - С. 547-548
27. Л. Н. Толстой. Севастополь в августе 1855 года / Л. Н. Толстой. - М. - Правда. – 1987. - С. 163.
28. Тарле Е. В. Указ. соч. – Т. 9. – С. 151
29. Алабин П. В. Указ. соч. – Ч. 3. – С. 159

Вдовиченко Е. В. Действия Черноморского флота накануне и во время Крымской войны 1853 - 1856 гг. (историография проблемы)

В статье проанализированы историографические источники посвященные действиям Черноморского флота во время Крымской (Восточной) войны 1853-1856 гг.

Ключевые слова: Крымская война, историография, Черноморский флот, исторический анализ.

Vdovichenko E. V. Actions of the Black Sea fleet before and during the Crimean war 1853 - 1856 years (historiography problems)

The article analyzes the historiographic sources devoted to the actions of the Black Sea Fleet in the Crimean (Eastern) War of 1853-1856

Key words: *The Crimean War, historiography, the Black Sea fleet, historical analysis.*

Рецензент: Михайлюк В.П., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
16.03.2012